

SEMÀNTICA DELS ARABISMES TOPONÍMICS PENEDESENCS (I)

Pere BALAÑÀ I ABADIA

Amb aquesta breu comunicació, almenys en part, pretenc, a més a més de respondre al seu títol precís, contribuir alhora a encetar *avant la lettre* la secció fixa dedicada a l'obra onomàstica de Joan Coromines que va ser aprovada en la darrera assemblea de la Societat d'Onomàstica (setembre de 1995) perquè fos inclosa com a fixa en els col·loquis futurs. Essent ja aleshores en fase d'organització el que celebrem enguany a Vilafranca, esperem que l'acte de reconeixement i de gratitud envers tota una vida¹ al servei de la llengua catalana, s'acomplirà plenament a partir del col·loqui del proper any. No debades ara fa poques setmanes la Institució de les Lletres Catalanes acaba de premiar novament la tasca de l'íclit filòleg per la publicació dels volums 2, 3 i 4 de l'ingent i apassionant *Onomasticon Cataloniae* (OC, des d'ara). Així, doncs, aquí intentaré també actualitzar, amb les aportacions de Coromines, algunes de les dades i conclusions etimològiques de què disposem en relació a la semàntica de la toponímia aràbiga del Penedès. I provaré de fer-ho amb tota la ingenuïtat i humilitat que ens sol·licita el mestre quan diu: «No toca al lingüista investigar la toponímia menuda, però té el deure de cridar l'atenció cap a explicacions, avui invisibles, de noms singulars. Donem als ingenus microtoponismistes el plaer de desmentir (o ...)» (OC, II, 490b32-36, «Bessó»).

Podem imaginar-nos que l'interès «enciclopèdic» i «sistemàtic» per la toponímia hispànica d'origen àrab, de la qual n'és una branca la catalana, va començar fa més de cinquanta anys. Quan Miguel Asín Palacios publicava la seva *Contribución a la toponimia árabe de España*,² el món de l'arabisme hispànic tot just encetava una via d'investigació que esdevindria molt fructífera. I això es pot afirmar avui dia encara que només sigui per les múltiples polèmiques, esmenes i aclariments a què aquella obreta va donar peu en relació als noms de lloc catalans, especialment per part de l'hipercrític Joan Coromines, qui sobretot ha desenvolupat les seves contrapropostes als magnets reculls del *DECAT*³ i l'*OC*. És clar que, ja abans, alguns filòlegs catalans i diferents estudiosos locals del Penedès havien publicat i divulgat algunes hipòtesis més o menys fonamentades sobre nombrosos topònims de la contrada.⁴

Per cert, els noms de lloc amb etimologia aràbiga que Asín localitzava al Penedès, en el seu sentit ampli (Alt Penedès, Baix Penedès i Garraf),⁵ tenint en compte que buidava sistemàticament el diccionari de Madoz⁶ i que, per tant, considerava la *provincia* com a entitat territorial bàsica, es redueixen a dos: la Bleda i la Múnia. I ben bé podríem dir que només a un, perquè enumera cinc indrets anomenats *Almunia* (*al-*

münya,⁷ ‘el huerto’) però no parla enlloc de la Múnia de Castellví de la Marca perquè tampoc no ho fa Madoz ni en l’apartat dedicat a aquesta localitat ni en qualitat de nom de riera.⁸ De la Bleda del Penedès, curiosament, diu que deriva de l’àrab *bulâyda*, ‘poblet’, i relaciona el topònim amb una alqueria de Mallorca documentada exactament així en un dels cèlebres repertoris biogràfics d’Ibn al-Abbâr, mentre que una altra Bleda de les illes Balears la creu procedent de l’àrab *balât’a* ‘loseta’ basant-se en la semàntica, o sigui, en la descripció de l’indret que en fa Madoz (*Contribución*, 96). Sense entrar ara en la validesa de l’ètim concret de la Bleda del Penedès, discutida tant per Míkel de Epalza com per Joan Coromines,⁹ el que ens interessa de remarcar pròpiament és la relativa escassetesa de toponímia àrabiga penedesenca posada de manifest per Asín.¹⁰

Al meu entendre, algunes de les raons que justifiquen aquesta minsa presència de petjades toponímiques àrabs al Penedès en l’obreta d’Asín, extensibles també en part a la majoria d’estudis posteriors, i prescindint totalment de la discussió de cada etimologia en particular, que tanta bibliografia ha originat en els darrers anys, són les següents:

1) El fet que el diccionari de Madoz, font del treball de l’arabista esmentat, va aplegar únicament el que acostumem a anomenar «toponímia major» en les seves entrades alfabètiques, per bé que dins els articles apareixien els noms de partides, despoblats i altres llocs que avui dia considerariem inclosos en la «microtoponímia». Asín ho fa constar quan descobreix un topònim àrab que no té entrada pròpia. Així, per exemple, hi ha algun nom de lloc que és atribuït a Tortosa, circumscripció que, evidentment, pertanyia en la segona meitat del segle XIX a la província de Tarragona.

2) La preponderància notòria dels arabismes amb *a-* i *b-* inicials que descobreix Asín. En aquest sentit, cal remarcar que a la *Lista de topónimos probable o seguramente arábigos, no descifrados todavía* (*Contribución*, 147-153) no hi consta cap topònim del Principat a partir de la *c-*. Aquesta predisposició, en certa manera, queda contraposada per l’evidència que molts arabismes del català s’han introduït en la llengua prescindint de l’article.

3) L’ús, per part d’Asín, de fonts i documentació medievals en nombre reduït pel que fa a l’onomàstica àrabiga en conjunt. I això, tant en l’àmbit de l’antroponímia, considerada bé en forma individual bé en la col·lectiva —tribal, clànica, familiar— (només esmenta alguns dels repertoris biogràfics andalusins i, sobretot, la geografia d’al-Idrîsîy), com en el de la toponímia (pren el diccionari geogràfic de Yâqût en qualitat de vademècum, malgrat que aquest autor del segle XIII registra prioritàriament els noms de llocs situats dins el món islàmic oriental).¹¹

4) La manca força general de noms de lloc compostos per més d’un constituent,¹² especialment si el resultat de la suma de constituents no era llavors molt evident, com, posem per cas, en els antropònims i noms de nissaga (*Aben-*, *Albu-*, *Bena*, *Bene-*, *Beni-*, *Bin-*, *Bini-*, *Bu-*, *Ven-*, *Vin-*, etc.) o en altres que contenien un mot àrab força rendible en toponímia (*‘ayn* ‘font’, *bâ’l* ‘secà’, *bürj* ‘torre’, *dâr* ‘casa’, *h’is’n* ‘castell’, *iq’t à’* ‘parcel·la, tros’, *jâbal* ‘muntanya’, *madîna* ‘ciutat’, *mânzil* ‘hostal’, *mârij* ‘prat’, *münya* ‘hort’, *qâl’a* ‘castell’, *qârya* ‘alqueria’, *râh’l* ‘rafal’, *wâdîy* ‘riu’, etc.). En aquest sentit, el nivell d’aprofundiment a què s’havia arribat aleshores

corresponia més o menys al dels estudis d'Arnald Steiger, un dels arabistes amb qui es formà Joan Coromines,¹³ però no podia abastar les troballes posteriors de Federico Corriente i d'altres investigadors de l'àrab andalusí, que han superat amb escreix aquell estadi.¹⁴

5) L'absència d'una anàlisi detallada de la semàntica dels topònims *a priori*,¹⁵ tenint en compte els conceptes més o menys «universals» que quasi obligatòriament han d'aparèixer quan les comunitats humanes o els individus en particular es veuen en la necessitat de donar nom als indrets en funció de les seves característiques naturals, geogràfiques, o de la seva modificació per la mera presència de l'home o per la seva acció quotidiana. Per iniciar-se en aquesta tasca esdevé molt interessant i fecunda la lectura de les cròniques, annals i tota mena de textos àrabs medievals relatius al Principat, dels quals potser aviat disposarem en una versió pràcticament exhaustiva.¹⁶

Les possibilitats futures d'explicar els arabismes toponímics penedesencs són molt més esperançadores, si podem justificar amb arguments feïents que, a cada una de les característiques remarcades dins l'obreta d'Asín, i més o menys presents en els treballs toponímics posteriors, s'hi contraposen novetats i aportacions aprofitables. Seguint, doncs, senzillament el mateix ordre en què hem examinat les mancances, ara convé afirmar que:

1) Algunes publicacions dels darrers anys (Casellas, Epalza, etc.) i els reculls toponímics de termes municipals penedesencs que hom anuncia en curs,¹⁷ i per als quals aquesta comunicació podria —i pretén— ser orientativa, per bé que generalment no es proposen esbrinar les etimologies dels noms de lloc, completaran sens dubte tant les dades amb què treballava Asín, així com el primer nivell de referència força més exhaustiu que ens està fornint l'ordre alfabètic de l'*OC* a partir del volum II.¹⁸ Perquè és evident que la bibliografia consultada per l'equip que ha treballat a l'entorn de Joan Coromines, segons que sembla, es va «tancar», amb poques excepcions, pels volts de l'any 1980.

2) Caldrà considerar nous aspectes fonètics i morfològics com ara la rendibilitat de la *m-* aràbiga, amb l'intercanvi consegüent que en l'evolució històrica del català es dona entre totes les consonants labials (*b-*, *m-*, *p-*), en la formació de participis /adjectius, combinats o no amb l'article, assimilats o no; l'estudi de la pèrdua o conservació d'aquest mateix article, que ja ha originat diversos treballs importants; la formació de nexes consonàntics catalans (*bl-*, *gr-*, per exemple) aparentment normals a partir de l'àrab;¹⁹ la demostrada i acceptada aparició de *ll-* catalana com a resultat de diverses combinacions fonètiques aràbigues inicials de mot, en contra de l'afirmació taxativa de Joan Coromines, que no preveu la lògica avantposició de l'article romànic als mots àrabs;²⁰ la unió d'arabismes presents en el català a partir de la *c-* i explicats ja per l'erudit filòleg català al *DECAT* i als 4 primers volums de l'*OC*; etc.

3) Serà extraordinàriament important l'aprofitament exhaustiu dels reculls d'onomàstica andalusina (*EOBA*) i dels de la toponímia aràbiga documentada també a Al-Àndalus, avui dia esparsa parcialment en diversos treballs i edicions de textos medievals publicats després de 1980. I això s'haurà de fer recordant sempre la tasca precursora del tarragoní Eduardo Saavedra, que malauradament ha romàs inèdita, i la voluntat sovint manifestada pel professor Joaquín Vallvé Bermejo de publicar un

índex toponímic exhaustiu dels llocs coneguts dins Al-Andalus del qual no en sabem res fins al moment actual.²¹ Aquesta metodologia també servirà per completar la limitada nòmina de fonts emprades per Coromines per justificar els topònims catalans derivats de l'antroponímia àrabiga, reduïda bàsicament a tres: l'obra del seu mestre Hess sobre els noms dels beduïns del Nàjd (Aràbia) —curiosament absent a *EOBA*, II, 152—; la de Littmann sobre la població àrab d'Egipte (*EOBA*, II, 154); i la llista elaborada pel govern colonial francès d'Algèria per tal d'adaptar la fonètica àrabiga a la grafia francesa.²² En canvi, l'*OC* pràcticament mai no documenta els noms de persona procedents del Magreb més occidental (del Marroc, sobre tot), d'on, segons que sembla, van immigrar una bona part dels berbers establerts a Al-Andalus.²³

4) No hi ha cap mena de dubte que en el futur podrem ampliar i estudiar amb més detall el grup dels arabismes toponímics compostos per dos o més constituents coneguts fins ara, afegint-hi tant nous mots rendibles (substantius i adjectius) —i àdhuc síl·labes inicials— encara per escorcollar (arrel àrab *s-t'-r* 'alineat', per exemple),²⁴ com d'altres posats de relleu pel mateix Joan Coromines,²⁵ (*ābb* 'engoliment', *ābyad* / *bāyd* 'blanc/s', *ālim* 'savi', *az'īm* 'enorme', *bāb* 'porta', *bāt'n* 'fondal, interior', *bāt't'īya* 'cabana', *bāyt* 'casa', *bī'r* 'pou', *bo-* < *Abú* 'pare', *bol-* < *Abú al-* 'pare de..., el de...', *buh'āyr* 'bassal', *d'ú-l* 'el de...', *gār* 'cova', *gārs/a* 'planter', *h'ādd* 'terme, partida', *h'ārt* 'barranc, forat', *h'at'āra* 'sínia', *īrq* 'arrel, vena', *jār* 'vei', *jarīy* 'corrent d'aigua', *kā'ba* 'edifici cúbic', *kabbāra* 'taperera', *kabīr/kubrā* 'gran', *kālah* 'canyar', *kārm* 'vinya', *mā* 'aigua',²⁶ *mār* 'pasturatge', *qat't'ā* 'trajecte', *rāff* 'cornisa', *rā's* 'cap, punta', *sagīr* 'petit', *sāqiya* 'sèquia', *t'arīq* 'camí', *urqūb* 'corba, raconada',²⁷ *xā'ra* 'mata, bardissa, cabells', etc.) i fins i tot sufixos romànics recurrents (*-alar*, *-ar*, *-às*, *-asa-*, *-eda*, *-el*, *-ella*, *-ets*, *-ola*, *-s*.) i formes d'hibridació i de traducció àrabigo-romànica que semblen seguir unes pautes més o menys determinades.

5) Finalment, i sobre això es basa fonamentalment l'aportació possible d'aquestes pàgines, podem esbrinar quins camps semàntics «universals» resten més «orfes» de representació en la toponímia penedesenca d'origen àrab i tractar d'omplir-los de contingut raonat. Així, segons l'obra de Puigcorbé, al Penedès no hi podem ubicar cap topònim relatiu als camps semàntics del cromatisme, la ramaderia i la indústria.²⁸ Aquesta tasca d'investigació exigeix el màxim coneixement de la correlació entre els continguts semàntics i les seves representacions fonètiques («significat» i «significant», en definitiva), ja que la major part d'ètims àrabs fossilitzats en els noms de lloc catalans han estat transfigurats al llarg dels segles per tal de donar-los una fesomia acceptable dins la nostra llengua. En aquest sentit, també l'analogia amb les formacions catalanes del tipus 'barranc de..., camí de..., collada de..., gola de..., parcel·la de..., tros de...', etc., possiblement ens obligarà a retornar a l'estudi minuciós dels textos àrabs medievals, geogràfics o no, en què copsarem com «interpretaven» el paisatge uns creadors de noms de lloc que parlaven l'àrab vulgar i com eren «formalitzats» per uns altres que escrivien l'àrab clàssic.²⁹ El cas de l'*Alcatar* present en el capbreu d'Albinyana de 1562, i que analitzarem després, és un exemple ben significatiu d'aquest camí de recerca. Però cal encetar-lo i desenvolupar-lo a mesura que coneixem documentació nova sobre la microtoponímia comarcal antiga, perquè, com

diu textualment Coromines en parlar del topònim *Benages*, molt estès al Penedès, «justament hi ha bastants arabismes antics en la zona d'Olerdola i Penedès» (*OC*, II, 422a23-24).

Els camps semàntics concrets

Per entrar-hi, aprofitaré la classificació sistematitzada que en vaig fer a *Els noms*, la part menys criticada d'una obra que pretenia ser arriscada i agosarada en molts casos: aquells per als quals, al meu entendre i en funció de la documentació que en coneixia aleshores, no s'havien trobat —o donat a conèixer encara— explicacions etimològiques clares per vies altres que l'àrbiga. L'esmentada taxonomia —discutible i perfectible, com totes— va ser publicada abans que les comunicacions específiques del XV Col·loqui de la Societat d'Onomàstica (Reus, 6-8 d'abril de 1990), en el qual hi va haver una secció monogràfica dedicada als aspectes metodològics de l'onomàstica. Curiosament, la citada classificació havia estat redactada al mateix temps que Puigcorbè publicava els seus dos volums sobre l'etimologia dels topònims penedesencs amb una mentalitat similar, bé que amb una terminologia diferent i més «literària».³⁰ En aquest esquema, sense entrar en la discussió de les etimologies concretes, provaré d'encabir-hi els arabismes més o menys argumentats que ja han estat estudiats als volums de l'*OC* publicats fins ara. Abans, però, s'escau de citar uns mots apropiats de Coromines: «Adduir fets suggerents i desconeguts és sempre útil en els problemes obscurs; i llavors és lícit insinuar teories, mentre constin com a incertes; repetir en to doctoral l'impossible, silenciament la publicada demostració de la impossibilitat, no pot causar sinó justa irritació».³¹ Els topònims penedesencs que consideraré en els diversos apartats semàntics, a voltes destriant de manera unilateral entre possibles encavalcaments (Alcatar correspon a «agricultura» o a «oronímia»?; per exemple), seran:

*Acra, Albereda, Albinyana, Albornar, Alcatar, Andrax, Arquets, Avellà, Bleda, Bonastre, Bovera, Cabòries, Calafell, Cantallops, Cava, Chella, Eixartell, Ferran, Gallifa, Garraf, Gassons, Gatell, Gelida, Girbals, Gomar, Granada i Jafre.*³²

Oronímia

BOVERA, LA (Santa Margarida i els Monjos). Descarto d'entrada l'etimologia àrbiga que vaig suggerir a *Els noms*, 139, recollida per Manuel Bofarull i Terrades (*Origen dels noms geogràfics de Catalunya*, Barcelona, Millà, «Biblioteca Popular Catalana. Vell i Nou», 30, 1991, 52-53), i no per Casellas (*El Penedès*, 259), i malmena després filològicament per García i Biosca (*Els orígens*, 182-183) amb uns afegits de la mateixa arrel que jo indicava i que no tenen cap possibilitat d'haver evolucionat cap a «Bovera» (*bawàrun, búrun i bàyrun*). Actualment, després de llegir amb atenció les tesis d'*OC*, III, 107-108, aplicables a diversos llocs amb aquest nom (les Garrigues, ermita de Vallfogona de Riucorb i encara una altra en terres de l'Ebre

només citada al *DECAT*, II, 113b48, «Bòria»), i mancats de documentació realment antiga (abans del segle XIII), penso que aquest topònim pot ser un d'aquells en què dos o més ètims diferents estan en condicions de confluir en un mateix resultat fonètic català. Així, mentre que Coromines rebutja «de pla un acudid de l'arabista Epalza» (*buwäyb* 'petit pas de muntanya'), entre altres raons perquè «Bovera tampoc és un pas ni es troba en un portell de muntanyes», Casellas, que és de la terra, creu que l'etimologia d'Epalza «coincideix amb el lloc, ja que està en un pas de les muntanyes del Garraf». Des del punt de vista d'evolució fonètica, penso que Epalza pot tenir raó perquè *súq ad-duwàb* ha donat «Zocodover» (-b > -r) i el mateix Coromines no s'està de recórrer a topònims castellans com *Javalambre* i *Javalcuz* quan li escau (*OC*, III, 18a15-17, «Biniatzar»). D'altra banda, coneixent l'edició dels «termes antics de Lleida», ens hem de preguntar aquí per què l'erudit filòleg no descarta les desviades propostes etimològiques del «jove doctor» García i Biosca (vegeu la nota 14).

CHELLA (Can Sa..., masia veïna de la Múnia). Grafia castellanitzada, citada només per Epalza 1990, 80. No el tracta, evidentment, *OC*, ni apareix a *GGCC* ni a la *Gran Enciclopèdia Catalana* (*GEC*; grafia «Xella» per al poble del País Valencià). És ben acceptable l'etimologia *sähla*, 'planura tancada', que en forma adjectival designa una qualitat del terreny en els textos editats per Millàs, 16-17. Ben a prop, el Pla de la Bleda; no massa lluny, el municipi del Pla del Penedès. Ara ja no serà, espero demostrar-ho, l'únic topònim àrab de la comarca que conté una descripció física.

Hidronímia

GARRAF (Garraf). Topònim sovint oblidat en els reculls etimològics (Puigcorbé, *op. cit.*, II, no l'esmenta entre els pobles del municipi de Sitges), segurament perquè avui dia designa sobretot una contrada més que no pas un lloc puntual (*GEC*, 7, 826b). Es tracta d'un mot intensiu del verb *g-r-f* 'poar, treure aigua', amb el sentit precís de 'lloc d'aigües corrents', és a dir, els nombrosos torrents que baixen del masís (*OC*, IV, 321-322).³³

Bios

ACRA (Albinyana) ('lo camp de la acra').³⁴ No apareix a l'*OC*. Pot derivar de l'àrab *äqra* 'tinyós, calb' (Dozy, II, 341a) amb l'extensió semàntica 'pelat', és a dir, referent a una 'terra sense vegetació'. L'article és femení, segurament, per mera concordança catalanitzadora. També podríem tractar aquest topònim en l'àmbit següent.

CANTALLOPS (Avinyonet del Penedès; Subirats). «L'essencial és que tant *Cantallops* com *Grata-llops* són alteracions de *GLATTI-LUPUS* 'udola, oh llop'... [ja ho sento!...]» (*OC*, III, 246b37-40). Així queda suposadament explicada l'etimologia del *Cantallops* «veïnat del Penedès, que ha estat agregat a Avinyonet i a Subirats», documentat a partir de l'any 1070 (ibidem, III, 246a37 ss) i del qual trobem dues grafies *Cantalobs* (del 1169 la primera) als cartularis de Sant Cugat del Vallès i de Poblet